

16m.
Д40

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ДЖАВАДОВ
ФУАД МУСА ОГЛИ

УДК 343.98

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ
ЕКСПЕРТИЗИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Спеціальність 12.00.09. - КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

КИЇВ - 2000

xp.

Дисертацією є рукопис.

Дисертація виконана в Азербайджанському науково-дослідному інституті проблем судової експертизи, криміналістики і кримінології.

Офіційні опоненти:

Заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор **Гончаренко Владлен Гнатович**, Інститут Генеральної прокуратури України, ректор (м. Київ).

Заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор **Сегай Михайло Якович**, Київський регіональний центр Академії правових наук України вчений секретар (м. Київ).

Доктор юридичних наук, професор **Фрідман Ісаак Якович**, національна академія державної податкової служби України, професор (м. Ірпінь).

Інститут української юридичної академія
Ізв. № 79809

код екземпляра 23069

Провідна установа: Київський Національний університет ім. Тараса Шевченка.

Захист відбудеться 25 січня 2001 р. о 14.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.03 при Національній академії внутрішніх справ України (03035, Київ-35, Солом'янська пл.,1)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національної академії внутрішніх справ України (03035, Київ - 35, Солом'янська пл., 1).

Автореферат розісланий "10" грудня 2000 р.

79809

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Розвиток держав, які утворились на пострадянському просторі, багато в чому має спільні риси та особливості. Однією із таких спільних рис є необхідність рішучих зусиль з метою забезпечення нормального життя суспільства, активізація боротьби зі злочинністю. Цілком зрозуміло, що ці проблеми залишаються вкрай актуальними і для Азербайджану. У період демократичної перебудови держави вирішальне значення має стабільний суспільно-політичний клімат, що створює сприятливі умови для втілення прогресивних реформ.

Відомо, що важлива роль у забезпеченні правопорядку й усуненні антигромадських явищ належить державним правоохоронним органам. Ефективність їх діяльності безпосередньо залежить від того, наскільки активно вони використовують сучасні досягнення науково-технічного прогресу у вирішенні завдань кримінального судочинства.

Однією із найбільш важливих та поширених форм використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві є проведення попередніх та судово-експертних досліджень речових доказів. В сучасних умовах судова експертиза являє собою складну багатогранну діяльність, яка здійснюється в експертних установах відповідними висококваліфікованими фахівцями. Ця багатоаспектна діяльність має специфічні характеристики, які стосуються кримінально-процесуальної, пізнавальної, організаційної та інших її сторін. Цілком зрозуміло, що результативне використання можливостей судової експертизи у боротьбі зі злочинністю передбачає вирішення чисельних теоретико-правових проблем.

Підвищення ефективності судово-експертних досліджень у практиці розкриття, розслідування та попередження злочинів пов'язується, принаймні, з двома обставинами. По-перше, вчасним освоєнням експертними установами та фахівцями досягнень науки і техніки, по-друге, вмінням і високопрофесійним використанням експертних знань у кримінально-процесуальній діяльності.

У судово-експертній діяльності, як і в будь-якій галузі, цілеспрямоване розв'язання подібних задач забезпечують теоретичні знання. У даному випадку теорія дозволяє пізнати специфіку судово-експертних досліджень, знайти загальні закономірності, що характеризують їх предметну сутність, на які варто спиратися при вирішенні різноманітних питань, пов'язаних із розвитком і раціональним використанням можливостей науки і техніки у проведенні попередніх та експертних досліджень.

У той же час як минула, так і теперішня практика свідчать про те, що пізнавальний потенціал експертизи не завжди своєчасно і плідно

використовується. При цьому “зовнішньою” перешкодою нерідко виступають проблеми процесуально-правового або організаційного характеру. Але, по суті, консерватизм у подоланні цих перешкод полягає, головним чином, у відсутності належного теоретичного обґрунтування, що не завжди дозволяє вчасно усвідомити необхідність прийняття відповідних рішень.

Проте необхідно врахувати і деякі об'єктивні причини відставання теорії від практики. Теоретичні дослідження в галузі узагальнення й аналізу наукових основ судово-експертної діяльності розпочаті порівняно недавно, що пояснюється короткою історією самостійної спеціальної експертної діяльності: взагалі - трохи більше ста років і близько 70 років - в Азербайджані. А саме з професіоналізацією, звичайно, пов'язують як соціальну значимість здійснюваної діяльності, так і потребу її обґрунтування теорією, що дозволяє підвищити результативність і цілеспрямованість розвитку.

Звичайно, розробка складних та багатоаспектних проблем формування концептуальних основ судової експертизи не залишилась поза увагою вчених-криміналістів.

Вперше про доцільність виділення з криміналістики науки про судову експертизу заговорили ще в 50-х роках. Але тоді ця ідея мала відношення тільки до криміналістичної експертизи (Ю.М.Кубицький, А.Р.Шляхов, 1956). У 1961 р. А.І.Вінбергом у часописі “Радянська держава і право” було підняте питання про розробку загального вчення про судову експертизу. З цим погодився А.Р.Шляхов і інші вчені.

Вже в цей період у рамках судово-експертної діяльності сконцентрувався значний обсяг наукових даних, що з однієї сторони дозволяло говорити про загальні теоретичні засади цієї діяльності, а з іншого боку - потребувало вибору правильної позиції для теоретичного аналізу. А.І.Вінберг і Н.Т.Малаховська (1973) першими спробували систематизувати знання про експертизу і сформулювати науку про експертизу, названу ними судовою експертологією. Задум авторів одержав широку підтримку, хоча багато положень цієї роботи були піддані критиці.

Відсутність конструктивних пропозицій відсунула подальше вирішення цієї задачі до 90-х років, до виходу у світ роботи Т.В.Авер'янової і І.А.Алієва “Концептуальні основи загальної теорії судової експертизи” (Баку, 1992). Автори виклали в ній власне бачення сутності загальної теорії судової експертизи і концепції її структурної побудови.

Але вказані роботи широкого кола проблем, які поставила теорія і практика судово-експертної діяльності. Більше того, наявні публікації ще більш загострили проблему розробки концептуальних основ розвитку судової експертизи в сучасних умовах, що і пояснює актуальність обраної теми дослідження.

У процесі дисертаційного дослідження автор використовував також ідеї та положення, сформульовані в роботах І.А. Алієва, Л.Ю. Ароцкера, В.Д. Арсенєва, А.Ф. Аубакірова, М.С. Браїніна, С.Ф. Бичкової, В.М. Галкіна, В.Г. Гончаренка, Г.Л. Грановського, Ф.Е. Давудова, А.В. Дулова, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, В.Я. Колдіна, В.П. Колмакова, А.М. Компанійця, Ю.Г. Корухова, І.Ф. Крилова, В.К. Лисиченка, Д.Я. Мирського, С.П. Митричева, В.С. Митричева, Дж.Г. Мовсумова, Г.М. Надгорного, В.Ф. Орлової, А.Я. Паліашвілі, І.Л. Петрухіна, О.Р. Росинської, В.М. Савицького, К.Г. Сариджалінської, М.Я. Сегає, М.О. Селіванова, З.І. Соколовського, В.К. Стринжі, Д.І. Сулейманова, Є.М. Тихонова, І.Я. Фрідмана, В.І. Шиканова, О.О. Ейсмана, М.П. Яблокова, Я.М. Яковлєва і багатьох інших. Дисертант врахував також ідеї, що містяться в останніх дисертаційних дослідженнях, виконаних на базі Азербайджанського НДПСЕКіК: Б.М. Аскєрова, Р.Г. Аташевої, Г.Г. Гаджієва, У.А. Майїлова, А.Н. Османова та інших.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження концептуальних основ розвитку судової експертизи в сучасних умовах прямо передбачене планом науково-дослідних робіт Азербайджанського науково-дослідного інституту проблем судової експертизи, криміналістики і кримінології, перспективних планах боротьби зі злочинністю в Республіці Азербайджан. Крім того, наукова розробка концептуальних основ судової експертизи є також перспективним напрямком наукових досліджень українських криміналістів.

Мета і задачі дослідження. Головною метою дисертаційної роботи є комплексна міждисциплінарна розробка концептуальних основ розвитку судової експертизи в сучасних умовах.

Комплексний характер мети, її багатоплановість та міждисциплінарність, зумовили необхідність вирішення певних завдань, серед яких основними є:

- визначення передумов та витоків формування загальної теорії судової експертизи;
- виявлення взаємозв'язків між формуванням професійної специфічної судово-експертної діяльності та необхідністю її наукового забезпечення;
- висвітлення процесу формування загальної теорії судової експертизи, його специфіки, тенденцій та результатів;
- визначення основних підходів до сучасного розуміння загальної теорії судової експертизи, викладених у концепціях вчених-криміналістів;
- розгляд найбільш перспективних окремих теорій в системі поглядів на загальну теорію судової експертизи;

- характеристика предметної сутності, змісту, спрямованості, завдань окремих теорій та концепцій як структурних елементів загальної теорії судової експертизи;
- окреслення основних тенденцій у формуванні нового наукового напрямку у криміналістичній теорії та практиці - загальній теорії судової експертизи;
- розкриття основних елементів, що характеризують експертну діяльність як об'єкт загальної теорії судової експертизи;
- обґрунтування змісту, структури та функцій загальної теорії судової експертизи;
- конкретизація окремих елементів експертної діяльності, які потребують правової взагалі та кримінально-процесуальної, зокрема, регламентації.

Об'єктом дослідження є теорія і практика формування та становлення судово-експертної діяльності як різновиду суспільно-політичної практики в системі судочинства, яка зумовлює необхідність розробки концептуальних основ розвитку судової експертизи в сучасних умовах.

Предметом дослідження є концептуальні засади розвитку судової експертизи як специфічної практичної діяльності та перспективного напрямку наукових досліджень.

Методи дослідження. Методологічною основою наукового аналізу проблеми є теорія пізнання. Багатоплановість мети та специфічність поставлених автором завдань зумовили необхідність використання широкого кола різноманітних методів наукового аналізу. Його основою став загальнонауковий інструментарій та методи окремих наук - філософії, соціології, управління, історії, права, інформатики та інших. У визначенні передумов та витоків формування загальної теорії судової експертизи перевага надавалась історико-правовому аналізу; виявлення взаємозв'язків між формуванням професійної специфічної судово-експертної діяльності та необхідністю її наукового забезпечення здійснювалось із залученням методів наукознавства та логіки; конкретизація окремих елементів експертної діяльності, які потребують правової регламентації, забезпечувалась за допомогою методів соціології, порівняльно-правового аналізу.

При дослідженні загальних і спеціальних питань автор спирався на норми і принципи кримінального і процесуального права, фундаментальні праці відомих вчених з теорії і практики криміналістики і судової експертизи, кримінально-процесуальної науки, а також багаторічний власний досвід роботи в галузі судової експертизи.

Наукова новизна одержаних результатів передусім полягає в тому, що вони суттєво збагачують теоретичні положення криміналістичної науки взагалі та істотно доповнюють концептуальні основи загальної теорії судової

експертизи, зокрема, конкретизують її місце в системі науки криміналістики, мають методологічне значення для розвитку експертної практичної діяльності, визначають її роль в системі функціонально пов'язаних із нею теорій у інших науках кримінального циклу. У дисертації обґрунтовується ряд нових положень і висновків, що істотно розширюють і поглиблюють зміст, структуру і понятійний апарат загальної теорії судової експертизи. До найбільш суттєвих нових теоретичних положень слід віднести такі:

1. Обґрунтування професіоналізації судово-експертної діяльності і необхідності в її теоретичному забезпеченні шляхом системного узагальнення вже накопичених окремих теорій і їх структуризацію в загальну теорію судової експертизи.

2. Визначення закономірностей і тенденцій розвитку експертної практики, які визначають необхідність процесуально-правового й організаційного вирішення ряду проблемних ситуацій, які стосуються: статусу керівника експертного підрозділу, призначення експертизи до порушення кримінальної справи, більш повної законодавчої регламентації статусу суб'єктів експертного дослідження, проведення комісійних і комплексних експертиз, експертної ініціативи, оптимізації змісту і форми висновку експерта, правових гарантій дотримання принципів судової експертизи та інших.

3. Виділення двох етапів у генезисі уявлень про судову експертизу: період із 50-х років, від виникнення ідеї про створення загальної теорії експертизи до 80-х років (коли склалося достатньо чітке, системно-структурне уявлення про її зміст) і сучасний стан (який характеризується розробкою концептуальних основ теорії судової експертизи, що сприяє конкретизації і більш поглибленому аналізу її структурних елементів).

4. Розробка концептуальної моделі структури загальної теорії судової експертизи, уточнення і доповнення її новими елементами, утвореними як за рахунок об'єднання окремих вчень, так і завдяки сучасним аспектам їхнього подальшого розвитку. Структурними елементами такої моделі є: концептуальні основи теорії; вчення про закономірності формування і розвитку судових експертиз; вчення про об'єкти загальної теорії і судово-експертної діяльності; вчення про суб'єкти експертної діяльності; вчення про методи загальної теорії судової експертизи і судово-експертної діяльності; теорія процесів, відношень і комунікацій у судовій експертизі; теорія експертної ретроспективи і прогнозування; часткові теорії окремих родів і видів судових експертиз.

5. Обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення експертної профілактичної діяльності, форм і методів її проведення, формулювання загальних положень заснованої на спеціальних знаннях методики вивчення причин і умов, що сприяють скоєнню правопорушень.

6. Виявлення закономірностей формування і функціонування нових видів судових експертиз, окреслення методологічної функції загальної теорії судової експертизи, що визначає їх зміст.

7. Авторська трактовка вчення про об'єкт експертизи з погляду інтегрування і концентрації знань, які охоплюють усі питання, що стосуються об'єкта судово-експертного дослідження.

8. Розробка в рамках вчення про суб'єкт експертизи блок-схеми структурної моделі особистості судового експерта, яка включає на рівні вихідної ланки його моральні якості, що відбивають установку на заняття експертною діяльністю і рівень правосвідомості. Наступні, підсистемні рівні утворюють ступінь оволодіння експертом різноманітного роду навичками й уміннями, а також інші психологічні чинники, що характеризують особистість експерта.

9. Обґрунтування комплексної спеціальної методики оцінки особистих і фахових якостей експертів, що проводять комплексні експертизи.

10. Пропозиції щодо удосконалення кримінально-процесуальних норм, що регулюють експертну діяльність, які були враховані при розробці Закону "Про державну судово-експертну діяльність" в Республіці Азербайджан.

11. Аргументація критеріїв допустимості, комплексності, наочності результатів, а також інтеркурентності застосовуваних методів. Термін "інтеркурентність" уперше вводиться в понятійний апарат судової експертизи для позначення небажаної, із процесуально-правової точки зору, спроможності методу впливати на стан досліджуваного об'єкта, ускладнювати його подальше пізнання.

Крім того, наукова новизна дисертаційного дослідження визначається самим характером порушеної проблеми і рівнем її рішення. У сучасних умовах інтенсивного впровадження в експертну практику технічних засобів, що дозволяють значно розширити пізнавальні можливості дослідження речових доказів, важливо зосередити зусилля на тому, щоб теорія не відставала від практики і сприяла її цілеспрямованому розвитку.

Практичне значення одержаних результатів в самому загальному вигляді полягає в тому, що на основі розроблених автором концептуальних засад загальної теорії судової експертизи, формулювання теоретичних положень, що стосуються окремих структурних її елементів і нових напрямків розвитку, створюються умови для подальшої оптимізації судово-експертної діяльності, підвищення ефективності використання досягнень науково-технічного прогресу у боротьбі зі злочинністю.

У більш конкретному вигляді практичне значення одержаних автором результатів вбачається у тому, що сформульовані в роботі положення, висновки та рекомендації безпосередньо використовуються для вдосконалення кримінально-процесуального законодавства, покращення нормативної бази в

галузі застосування здобутків науки і техніки у боротьбі зі злочинністю, оптимізації структури правоохоронних органів та експертних установ Республіки Азербайджан, при підготовці, перепідготовці та підвищенні кваліфікації юристів та фахівців у галузі судової експертизи. Особливо це стосується положень про закономірності формування нових видів експертиз, об'єктів їх проведення, методів, що використовуються, статусу посадових осіб, проведення експертизи до порушення кримінальної справи та багатьох інших.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним комплексним дослідженням складної проблеми, вирішення якої автор здійснив без використання ідей і розробок, що належать співавторам, а на доробок інших вчених та практиків є посилання в тексті роботи.

Апробація результатів дисертації. Апробація основних положень роботи здійснювалась шляхом публікацій у монографіях, наукових статтях, науково-методичних виданнях і впровадженні у навчальний процес кафедри криміналістики і судової експертизи Бакинського державного університету, а також Академії поліції Міністерства внутрішніх справ Республіки Азербайджан.

Пропозиції і рекомендації автора щодо удосконалення кримінально-процесуальних норм, що регулюють судово-експертну діяльність, були враховані при розробці Закону Республіки Азербайджан "Про державну судово-експертну діяльність", деякі з них знайшли відображення в остаточній редакції Кримінально-процесуального кодексу Азербайджанської Республіки.

Окрім положення дисертаційної роботи були обговорені та схвалені на Міжнародному науково-практичному семінарі, який відбувся в м.Краківі (Польща 1998 р.); на республіканських науково-практичних семінарах, школах і криміналістичних читаннях, проведених зі співробітниками експертних установ, аспірантами і здобувачами Азербайджанського НДПСЕКіК, а також із викладачами і студентами юридичних факультетів Академії поліції МВС Республіки Азербайджан; на зональних семінарських заняттях по підвищенню кваліфікації співробітників судово-слідчих органів.

Публікації. Основні положення та висновки опубліковані у 30 наукових працях, серед яких дві монографії, навчальні посібники, глави у підручниках, статті.

Структура дисертації та основний зміст роботи. Структура роботи відповідає логіці, меті та завданням дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури і п'яти додатків. Повний обсяг роботи складає 343 сторінки, у тому числі список використаних джерел загальною кількістю 280 назв на 23 сторінках і п'ять додатків на 36 сторінках.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, сучасний стан дослідженості проблеми, визначаються об'єкт, предмет, ціль і задачі дисертаційного дослідження, методологічна і теоретична основа, показані наукова новизна, практична значимість, особистий доробок автора і апробація результатів роботи.

Розділ 1 “Передумови формування загальної теорії судової експертизи і тенденції розвитку судово-експертної діяльності” включає в себе два підрозділи, в яких на історичному фоні викладені умови професіоналізації судово-експертної діяльності, що послужили передумовою її теоретичного забезпечення та розглянуті актуальні процесуально-правові й організаційні проблеми удосконалення судово-експертної діяльності.

Підрозділ 1.1 “Створення установ експертно-криміналістичного профілю і їх роль у зародженні професійної судово-експертної діяльності”. Присвячений зародженню і існуванню інституту експертизи в кримінальному судочинстві Республіки Азербайджан, який історично пов'язаний з загальними процесами формування і розвитку судової експертизи в царській Росії і колишньому СРСР. На фоні цих процесів автор приділив увагу тим моментам, що зіграли вирішальну роль у професіоналізації судово-експертної діяльності, у тому числі й в Азербайджані. Найбільш важливим із них є організація на Українці інститутів науково-судової експертизи (Харківського, Київського й Одеського), що позитивно вплинуло на розвиток теорії і практики судової експертизи, сприяло формуванню наукових шкіл і напрямків наукових досліджень в галузі судової експертизи, вихованню кваліфікованих експертних кадрів і поширенню відповідних знань і досвіду.

У Азербайджані, поряд із науково-технічними підрозділами оперативних відділів міліції, у 1938 році, при Наркомі юстиції Азербайджанської РСР (м. Баку) був відкритий криміналістичний кабінет, а у 1948 році при юридичному факультеті Азербайджанського університету - кабінет криміналістики. У 1956 році була заснована Бакинська науково-дослідна криміналістична лабораторія Міністерства юстиції Азербайджанської РСР. У 1960 році, на базі даної лабораторії був сформований Азербайджанський науково-дослідний інститут судових експертиз. Завдяки цьому було покладено початок формуванню професійної експертно-криміналістичної діяльності в Республіці Азербайджан. Співробітники інституту приймали активну участь у виконанні наукових досліджень по різноманітних проблемах теорії і практики судової експертизи з урахуванням регіональних особливостей і потреб слідчої практики. Зокрема, на відміну від інших республік, в інституті приділялася велика увага розробкам

методик криміналістичного дослідження нафтопродуктів і рідин, що містять спирт.

Одночасно накопичувалися знання про загальні основи судово-експертної діяльності, тенденції їх розвитку, що поклато початок участі співробітників інституту в планомірних дослідженнях теоретичних аспектів судової експертизи. Деякі з цих досліджень, зокрема в галузі експертної профілактики (Ф.Е. Давудов, І.А. Алієв), отримали визнання і послужили тому, що в жовтні 1986 року, у Баку, на базі Азербайджанського НДІСЕ по цій проблемі була проведена перша Всесоюзна науково-практична конференція, а при Азербайджанському НДІСЕ за розпорядженням Міністерства юстиції СРСР від 19 травня 1987 року була заснована Всесоюзна Рада по експертній профілактиці. Тоді ж при активній участі співробітників інституту була розроблена і прийнята Інструкція "Про організацію і проведення профілактичної роботи судово-експертними установами системи Міністерства юстиції СРСР", а Азербайджанський НДІСЕ був визнаний центром розробки проблем експертно-профілактичної діяльності. Після розпаду СРСР і здобуття Республікою Азербайджан незалежності виникла необхідність самостійно продовжити розробку проблем по всіх магістральних напрямках теорії і практики судової експертизи, криміналістики і кримінології, у тому числі, і по проблемі загальної теорії судової експертизи.

Підрозділ 1.2 "Проблеми удосконалення процесуально-правових і організаційних основ експертизи в умовах розвитку судово-експертної діяльності". Присвячений розгляду організаційних і процесуальних питань судової експертизи в Азербайджані. Автор вважає за доцільне відзначити насамперед ту обставину, що в роботі визначені тенденції розвитку експертної діяльності, обумовлені науково-технічним прогресом, або не знайшли закріплення в нормах чинного Закону (КПК Республіки Азербайджан), або входять у суперечність із ними і фактично служать перешкодою для повноцінної реалізації сучасних можливостей використання експертизи в судочинстві, що свідчить про необхідність їхнього ретельного аналізу й удосконалення. У зв'язку з цим у роботі ґрунтовно розглянуті найбільш актуальні процесуально-правові й організаційні проблеми експертизи. Вони стосуються питань статусу керівника експертної установи (підрозділу), призначення експертизи до порушення кримінальної справи, законодавчої регламентації статусу суб'єктів експертного дослідження, проведення комісійних і комплексних експертиз, регламентації експертної ініціативи, оптимізації змісту і форми висновку експерта, правових гарантій дотримання принципів судової експертизи і інших. Причини походження і невчасного усунення зазначених проблем автор знаходить у недосконалості теоретичного обґрунтування закономірностей розвитку експертної діяльності, що складають предмет загальної теорії судової експертизи.

Розділ 2 “Загальна теорія судової експертизи як процес і результат аналізу предметних закономірностей судово-експертної діяльності”, що складається з чотирьох підрозділів, де висвітлюються питання генезису ідеї науки про судову експертизу, дається аналіз сучасних концепцій загальної теорії судової експертизи, конкретизується її структура, а також наводиться розгорнута характеристика експертної діяльності як предмета загальної теорії судової експертизи.

Підрозділ 2.1 “Генезис ідеї науки про експертизу”. На думку автора, процес генезису ідеї науки про експертизу обмежується проміжком 50-80 р.р. Саме в цей період спочатку визріла думка про виділення з розділу криміналістики - “криміналістична техніка” - самостійної науки про криміналістичну експертизу (Ю.М. Кубицький, А.Р. Шляхов), а потім була пропозиція сформувати науку про судову експертизу - судову експертологію (А.І. Вінберг, Н.Т. Малаховська), яка охоплювала б собою не тільки традиційно-криміналістичні, але й інші види експертизи. Звичайно, погляди на зміст і структуру науки про експертизу були дуже різноманітні. А.І. Вінберг і Н.Т. Малаховська вважали, що вона повинна складатися з двох частин: перша - загально-теоретична частина, а друга - розкриває види і сутність судових експертиз як елементів цілісної системи судової експертології. А.Р. Шляхов виділяв у ній чотири розділи, в один із яких також включив наукові і методичні основи проведення окремих видів експертиз. Є й інші погляди. Наприклад, В.Д. Арсенєв (1975, 1977) науку про експертизу відносить до предмета кримінально-процесуальної науки, зокрема, до теорії судових доказів.

Підрозділ 2.2 “Аналіз сучасних концепцій загальної теорії судової експертизи”. Концепція судової експертології привернула увагу вчених та практиків своєю новизною і самим фактом проголошення про формування нової науки. Проте вона містила і ряд дуже дискусійних положень, у тому числі і введення в ранг “предметної судової науки” наукових основ окремих видів експертиз. Подібна позиція мимоволі породжувала помилкову думку про існування системи якихось судових наук, чиї положення використовуються в судочинстві (судової хімії, судової фізики, судової біології й ін.). Була відсутня ясність і в розумінні того, що являє собою “вчення про методи наук у судових експертизах”. Треба було розмежувати методи експертології та методи судово-експертної діяльності. Проте це питання, як і інші окремі аспекти, що стосуються загальної теорії судової експертизи тісно пов'язані з рішенням основного питання щодо предметної сутності аналізованої теорії: чи відбиває вона закономірності розвитку окремих видів експертиз або експертної діяльності в цілому.

А.Р. Шляхов спеціально не висловлювався про конкретну структуру загальної теорії судової експертизи (цьому терміну він віддав перевагу), але вважав, що її змістом є система знань про експертні дослідження (діяльність

експертів), їхніх цілях, компетенції окремих родів, видів і підвидів цих досліджень, застосовуваних експертами методах.

На нашу думку, у загальній теорії немає місця питанням компетенції окремих родів і підвидів експертизи. Компетенція тієї або іншої судової експертизи - предмет окремої теорії даного роду, виду експертизи, але не загальної теорії, що повинна відриватися від цих деталей і виражати те загальне, що об'єднує усі види і роди судових експертиз.

Продовжуючи розгляд найбільш значущих робіт в області науки про судову експертизу, необхідно відзначити оригінальну концепцію судової експертології, як частини загальної експертології В.С.Митричева (1980). На його думку, проблеми експертології не вичерпуються тільки судовою діяльністю. Загальні експертологічні проблеми виникають у зв'язку з практичною діяльністю багатьох, у тому числі і несудових установ і організацій, і загальна експертологія повинна розглядати: гносеологічну сутність і методи прийняття експертних рішень; соціологічні аспекти експертизи (ефективність, етичні й інші питання); психологію експертної діяльності; експертний інформаційний фонд (зміст, призначення, використання); експертні методики (сутність, типи, призначення, використання); організаційну структуру експертної діяльності.

На думку автора, концепція В.С. Митричева є досить дискусійною. До складу теорії включаються питання, які вирішуються, як правило, адміністративним шляхом, причому у відповідності зі структурою і компетенцією тих відомств, у складі яких знаходяться несудові експертні установи. Іншим аспектом цієї організаційної структури може служити формування правових основ недержавних експертних установ, а також надання експертним установам права давати висновки від імені самої установи, а не тільки від імені конкретного експерта.

Ряд важливих положень, що стосуються проблем змісту і структури судової експертології, а також її взаємовідносин із суміжними науками, розглянуті О.О. Ейсманом і іншими вченими. Поява наприкінці 80-х і початку 90-х років нових робіт, присвячених даній тематиці (Т.В.Авер'янової, І.А. Алієва, С.Ф. Бичкової, Ю.Г. Корухова), надала початок сучасному етапу в розвитку загально-теоретичних основ судової експертизи. Незважаючи на те, що автори дотримуються різних думок щодо структурних елементів загальної теорії судової експертизи, їх позиції врешті-решт зводяться до того, що предметом загальної теорії судової експертизи виступає судово-експертна діяльність як єдине ціле.

Підрозділ 2.3 “Концептуальні основи підвищення ресурсів і функціональних можливостей загальної теорії судової експертизи”. Зміст підрозділу розглядається як процес формування загальної теорії судової експертизи з урахуванням диференціації й інтеграції наук, обумовлених

діалектикою розвитку наукового знання. Об'єктом диференціації стають і фахові пізнання експерта. Комплекс цих знань стає більш глибоким, але, одночасно, і більш вузьким; диференціюється спеціалізація експерта, логічно виникає потреба у взаємодії різноманітних областей знання, що обумовлене складністю структури досліджуваного об'єкта і сутністю розв'язуваної загальної задачі.

Інтеграція наукових знань у судовій експертизі здійснюється різноманітними засобами. Це, по-перше, так звана практична інтеграція, коли ці знання піддаються інтеграції для вирішення певної експертної задачі. У цьому випадку інтегровані знання необов'язково ввійдуть потім у зміст тієї або іншої експертної теорії, а можуть залишатися на рівні елементів змісту експертної методики. По-друге, інтеграція здійснюється у вигляді створення загальної інтегративної теорії, якою вважається загальна теорія судової експертизи. У цій теорії здійснюється синтез теорій меншого ступеня складності, логічно пов'язаних у цій інтегративній теорії, що дає можливість розкрити єдність усього наукового знання про судову експертизу.

На нашу думку, загальна теорія судової експертизи має таку структуру:

1. Концептуальні основи теорії. У цьому підрозділі розглядаються витоки та умови формування загальної теорії судової експертизи, дається характеристика її предмета, функцій і задач. На відміну від концепції інших учених (Т.В.Аверьянової) автор вважає, що ці питання не повинні виділятися в самостійне вчення, тому що складають стрижень усієї концепції, її основи.

2. Вчення про закономірності формування і розвитку судових експертиз. Строго кажучи, ці закономірності являють собою один з елементів предмета загальної теорії, проте їхня значимість потребує спеціального розгляду в рамках окремої теорії.

3. Вчення про об'єкти загальної теорії і судово-експертної діяльності.

В роботі називаються два види об'єктів загальної теорії: судово-експертну діяльність у цілому, як об'єкт пізнання, і об'єкти самої експертної діяльності, її конкретних родів і видів.

4. Вчення про суб'єкт експертної діяльності.

Зміст цього вчення складають різноманітні сторони характеристики суб'єкта судово-експертної діяльності: фахові, психологічні, моральні. У рамках цього вчення варто досліджувати професіограму експерта, формувати модель цього спеціаліста.

5. Вчення про методи загальної теорії судової експертизи і судово-експертної діяльності.

Погоджуючись із Т.В.Аверьяновою, автор вважає за необхідне враховувати не тільки методи практичної діяльності, але й обов'язково методи розвитку самої теорії. Тільки такий підхід забезпечує необхідну повноту

розгляду проблеми і дає уявлення про трансформацію методів науки в методи практичної діяльності.

6. Теорія процесів, відношень і комунікацій у судовій експертизі.

У рамках цієї теорії, крім іншого, розглядаються проблеми інформаційного забезпечення експертної діяльності, її автоматизації, логічні основи процесу експертного дослідження й інші.

7. Теорія експертних ретроспекції і прогнозування.

Ретроспекція і прогнозування - дві взаємозалежні цілі і загальної теорії судової експертизи і практичної експертної діяльності. І те, і інше - функції загальної теорії експертизи, але їхня практична значимість потребує спеціального розгляду в рамках окремої теорії.

8. Окремі теорії конкретних родів і видів судових експертиз.

Ці складові загальної теорії являють собою наукові основи відповідних напрямків судово-експертної діяльності, відображених у класифікації судових експертиз з урахуванням тенденцій їхнього розвитку.

У роботі виділені закономірності, що визначають предмет загальної теорії судової експертизи, дозволяють констатувати самостійність її як області наукового знання, аналізується зміст її конкретних функцій.

Докторант визначає, що предметом загальної теорії судової експертизи є:

1. Закономірності експертної діяльності: процесу експертного дослідження, формування експертних висновків, використання й адаптації в експертній діяльності досягнень суміжних областей наукового знання;

2. Закономірності формування і розвитку окремих родів і видів судових експертиз;

3. Закономірності методів експертного дослідження - їх формування, удосконалення, створення; формування і використання експертних методик.

Саме ці закономірності визначають основний зміст загальної теорії судової експертизи, дозволяють констатувати самостійність її як області наукового знання.

У загальнонауковій і спеціальній літературі приводяться різноманітні переліки і найменування функцій загальної теорії. Називають такі функції загальної теорії судової експертизи, як методологічна, інформаційна, пояснювальна, синтезуюча, евристична, практична і прогностична. На наш погляд, до функцій загальної теорії судової експертизи можна віднести методологічну, пояснювальну, прогностичну і синтезуючу.

Поряд із розкриттям змісту конкретних функцій автор ґрунтовно досліджує питання про методологічну роль загальної теорії судової експертизи. Методологічна роль даної предметної теорії може бути визначена виходячи з її метапредметного рівня. У даному випадку мова йде про те, що в межах однієї наукової області одні підсистеми знань (метатеорії) можуть служити засобами одержання інших (знань предметної області).

На метапредметному рівні формулюються пізнавальні задачі, розв'язувані в даній системі, визначаються застосовувані в ній засоби і методи, а також критерії оцінки одержуваних результатів, явно формулюються (коли в цьому є необхідність) правила оперування предметними знаннями і задається програма переходу від одних знань до інших.

Таким чином, загальна теорія є евристичною, дослідницькою програмою, визначаючою цілі, спеціальні задачі і шляхи подальших наукових розробок в галузі судової експертизи.

До числа вищевказаних спеціальних задач автор відносить:

1. Розширення сфери і підвищення ефективності використання спеціальних пізнань у судочинстві;
2. Розробка й удосконалення експертних технологій (С.Ф.Бичкова);
3. Формування наукових основ нових видів і родів судових експертиз;
4. Розробка експертних заходів попередження злочинів;
5. Вивчення і впровадження передового експертного досвіду.

У підрозділі 2.4 **“Характеристика судово-експертної діяльності як предмета загальної теорії судової експертизи”** автор акцентує увагу на тому, що специфічність виконуваних експертом функцій, спеціальна мета досліджень, які проводить експерт, правове регулювання основ і порядку їх проведення відрізняють судово-експертну діяльність від інших видів людської діяльності.

Експертна діяльність являє собою вид юридичної діяльності, вона має особливості, властиві їй як специфічному різновиду діяльності. До таких особливостей належить правовий характер діяльності судового експерта, що виражається в наступному:

- по-перше, в тому, що кримінально-процесуальне законодавство визначає процесуальні форми і режим використання в карному судочинстві науково-технічних засобів і методів;

- по-друге, у тому, що всі дії, із яких складається діяльність судового експерта, або безпосередньо регулюються законом, або, спираючись на нього, визначаються основні їх сторони. Зокрема: взаємовідносини експерта з органом, що призначив експертизу, з іншими учасниками карного процесу; права й обов'язки експерта на попередньому слідстві й у суді; форма призначення експертизи, а також вимоги до висновку експерта та інші. Діяльність експерта обмежена і конкретними термінами. Все це надає роботі експерта яскраво виражений нормативний характер;

- по-третє, в тому, що ціллю експертної діяльності є виявлення доказових фактів в результаті застосування до об'єкта дослідження спеціальних пізнань експерта. Причому, одержувані при проведенні експертизи висновки є джерелами доказів, а фактичні дані, що містяться в них, - доказами. До того ж, фактичні дані при проведенні експертизи одержує не саме слідчий, як це має

місце при проведенні слідчих дій, а експерт відповідно до завдання слідчого або за власною ініціативою;

- по-четверте, у тому, що доказове значення висновку експерта оцінюється не тільки з боку його змісту, але і з позицій суворого дотримання порядку призначення і проведення експертизи, порушення яких позбавляє висновок експерта доказового значення. Так, наприклад, вирішення експертом питання, що виходить за межі його компетенції, є підставою для суду відхилити висновок експерта в якості доказу;

- по-п'яте, у тому, що експерт, звільнений від функції збору доказової інформації по справі, повинен, проводячи експертне дослідження, керуватися тільки обставинами, які стосуються предмета експертизи, обставинами кримінальної справи і можливостями своїх спеціальних пізнань. Така особливість експертної діяльності пояснюється самостійністю експерта у визначенні і виборі видів і методів досліджень, технічних прийомів і засобів при проведенні експертиз. Вивчення експертної практики показало, що засоби дослідження і методи їх проведення вибирає сам експерт як спеціаліст у певній галузі знання. Так, 71 % опитаних експертів вважають для себе обов'язковим суворе виконання рекомендацій методик досліджень, інші ж припускають зміни в застосуванні експертних методик. Причому, це можливо в 59 % випадках, коли методика застаріла, 33 % опитаних припускають зміни в зв'язку з особливостями об'єкта дослідження, 21 % - коли рекомендації методики суперечили їхньому досвіду.

Важливою особливістю експертної діяльності є її дослідницький характер. Робота експерта над кожною експертизою, на конкретному місці події - це, по суті, самостійне дослідження проблеми, пізнання істини. Подібні в деяких загальних рисах об'єкти експертного дослідження індивідуальні і потребують щоразу нових прийомів і методів дослідження, нових знань, умінь і навичок в оцінці виявлених ознак. Чим більшим запасом прийомів, методів і засобів володіє експерт, тим вище його професійна майстерність.

Специфічною особливістю експертної діяльності є її реконструктивний характер. Кожний злочин, як і всяке інше явище об'єктивної дійсності, знаходиться в причинному зв'язку з іншими явищами. Злочин спричиняє виникнення цілого ряду явищ, по яких можна скласти уявлення про саму подію злочину. Стосовно до діяльності судового експерта це означає, що предметом пізнання експертного дослідження об'єктів, що надходять на експертизу, є сліди, які причинно пов'язані з досліджуваною подією та відтворюють картину скоєного злочину.

Своєрідною особливістю досліджуваного виду діяльності є верифікованість (перевіряємість) діяльності судового експерта. Висновок експерта, виступаючи в якості джерела доказів, підлягає оцінці з боку слідчого і суду. Розглядаючи таку особливість експертної діяльності, як її

верифікованість, не можна залишити без уваги питання про визначення критеріїв оцінки експертної роботи з урахуванням не тільки кількісних, але і якісних показників. Задача ця дуже складна. Автор доклав зусиль до її вирішення та запропонував розширений комплекс критеріїв оцінки роботи експертів та експертних установ.

В дисертації розглянуті особливості, до яких автор відносить структуру особистості судового експерта та загальну і психологічну структури самої діяльності. Зокрема, судово-експертна діяльність, на думку автора, має таку структуру: а) мотив діяльності; б) ціль діяльності; в) інформаційна основа діяльності; г) програма діяльності; д) професійно-важливі якості, необхідні для здійснення цієї діяльності.

Важливим елементом структури експертної діяльності є ціль її здійснення, спрямованість на досягнення конкретного результату.

Загальними виступають основні завдання, що постають перед судово-експертними установами у цілому, а саме:

- організація роботи установи в цілому і її підрозділах;
- впровадження в експертну практику передових методів дослідження, сучасних експертних методик, забезпечення їх активного використання при проведенні експертиз і в профілактичній діяльності;
- добір, розстановка, навчання і виховання кадрів у дусі високої відповідальності за виконання службового обов'язку і суворого дотримання законності;
- широка роз'яснювальна робота по ознайомленню співробітників правоохоронних органів із сучасними можливостями судових експертиз.

У процесі здійснення своєї діяльності експерт вирішує і конкретні задачі, що, по-перше, формулюються слідчим у постанові про призначення експертизи, по-друге, вирішуються експертом на кожній стадії експертного дослідження в залежності від застосовуваної методики й об'єктів дослідження. Причому кожна конкретна задача, що постає перед експертом, повинна бути точно визначена й узгоджена з іншими задачами і загальною ціллю експертної діяльності.

Одним із найбільш складних структурних елементів судово-експертної діяльності є програма діяльності судового експерта-криміналіста, зокрема, окремі сторони цієї складної діяльності: організаційна, конструктивна, комунікативна, пізнавальна, оціночна, засвідчувальна і виховна. Кожен з цих проявів діяльності експерта-криміналіста, у свою чергу, теж має складну структуру. Так, наприклад, організаційна, спрямована на створення найбільш сприятливих умов для здійснення усіх видів його діяльності і, як нам здається, має три аспекти:

1. Організація своєї поведінки (самоорганізація);
2. Організація всього процесу експертного дослідження;

3. Організація взаємодії з іншими експертами, в тому числі і тоді, коли експерт керує проведенням комплексної або комісійної експертизи.

У дисертації докладно проаналізовані компоненти інших сторін діяльності експерта.

У розділі 3 “Основні елементи загальної теорії судової експертизи”, що складається з трьох підрозділів, досліджені і сформульовані актуальні питання вчення про закономірності формування і розвитку судових експертиз, стосовно об'єкта і суб'єкта судово-експертної діяльності детально проаналізована і конкретизована структура елементів загальної теорії судових експертиз; окремих підрозділ присвячений концепції загального вчення про методи судової експертизи і судово-експертної діяльності.

Підрозділ 3.1 “Закономірності формування і розвитку судових експертиз”. Роль вчення про закономірності формування і розвитку судових експертиз обумовлена тим, що досліджені в його рамках закономірності визначають розвиток судово-експертних галузей знання, що є безпосередньою науковою основою експертної практики.

Відповідно до загальних гносеологічних умов розвитку наукових знань на сучасному етапі, процеси становлення і розвитку судових експертиз набули певних особливостей. Насамперед, необхідно звернути увагу на відсутність у загальній схемі рівнів формування експертного знання ланки, пов'язаної з так званими, “предметними науками” (“судовою фізикою”, “судовим ґрунтознавством” і ін.). У свій час при їх диференціації не були конкретно визначені основні принципи класифікації цих галузей знання. Ми думаємо, що “змістовною” основою судово-експертних галузей знань безпосередньо є базисні науки, у якості яких можуть виступати будь-які області наукового знання, зовнішні стосовно науки про судову експертизу, у тому числі і криміналістика, причому не фрагментарно, на рівні криміналістичної техніки або загальної теорії, а як єдине середовище виникнення наукового знання.

Друга особливість формування нових видів експертиз пов'язана з тим, що переважну роль у виділенні судово-експертних галузей став відігравати не об'єкт (мається на увазі матеріальний носій інформації), а предмет дослідження, об'єктивно обумовлений взаємодіючими елементами механізму аналізованої події, що на експертному рівні є відбитком пізнання тих або інших обставин, які підлягають доказуванню.

Зазначена тенденція проявляє себе в тому, що судово-експертні галузі в більшості випадків виникають на базі інтегративних задач, вирішення яких забезпечується застосуванням теоретичних і методичних положень декількох видів (родів) експертиз на рівні перехідних, стосовно основної задачі. Необхідно відзначити, що відповідні закономірності достатньо повно вивчені. Актуальною задачею наукових пошуків є прогнозування розвитку досліджуваної області об'єктивної дійсності. Тому в зв'язку зі зміною

концептуальних уявлень про роль судової експертизи, повинні визначитися підстави для побудови нової системи судово-експертних галузей, виділення нових видів (родів) експертиз. З вирішенням зазначених питань тісно пов'язана проблема нової класифікації судових експертиз.

У зв'язку з викладеними основними науковими проблемами в рамках аналізованого вчення є:

- розробка наукового обґрунтування побудови системи судово-експертних галузей наукового знання відповідно до нових концептуальних уявлень про розвиток судової експертизи;

- розробка наукових основ нової класифікації судових експертиз;

- створення наукових засад управління процесами виникнення і розвитку нових видів (родів) судових експертиз.

Підрозділ 3.2 "Об'єкт і суб'єкт судово-експертної діяльності". Вчення про об'єкт і суб'єкт судово-експертної діяльності незмінно включається в структуру загальної теорії судової експертизи всіма авторами. Причому у усіх випадках мова йде лише про об'єкт практичної судово-експертної діяльності. Лише окремі вчені (Т.В. Аверьянова, 1992) вказують на об'єкт загальної теорії судової експертизи, яким є судово-експертна діяльність як єдине ціле. У криміналістичній літературі прийняте визначення об'єкта судової експертизи як матеріального носія інформації про обставини справи, що потребують експертного дослідження, або як носія інформації про факти і події, джерелах даних, які одержуються шляхом використання спеціальних знань (А.Р.Шляхов, 1971). Певний інтерес для практичних цілей складають розроблені принципи класифікації об'єктів з урахуванням характеру конкретних експертних задач (М.Н.Ростов і Х.М.Тахо-Годі, 1984). Тому в пропозиціях щодо структури загальної теорії судових експертиз автори пропонували дані про властивості й ознаки об'єкта експертизи включати в зміст окремих теорій (І.А.Алієв, Т.В.Аверьянова, С.Ф.Бичкова та ін.). Ми думаємо, що з погляду інтегрування і концентрації знань усі питання, що ставляться до об'єкта судово-експертного дослідження, цілком можуть бути розглянуті в рамках єдиного вчення про об'єкти експертного дослідження, їх властивості і ознаки.

Питання про суб'єкт експертизи, як область професійної діяльності, висвітлений у літературі в різних аспектах: з погляду психологічних якостей експерта, етики експертної діяльності, загальних питань професійної підготовки експерта. У цілому наявні підходи стосуються двох груп питань - професійних якостей експерта і структури спеціальних знань експерта.

Основною дослідження професійно важливих якостей експерта є розгляд тих структурних особливостей, які властиві особі в зв'язку з заняттям експертною діяльністю.

Розглядаючи соціальні якості, що визначають суспільну спрямованість особи, що входить у першу підструктуру особистості (по К.К. Платонову),

необхідно відзначити, що їх важко формалізувати через багатогранність їх проявів. Ці якості виявляються в спілкуванні з людьми і відображають закріплені у свідомості людини ідеї, погляди, думки і т.п. Суспільна сутність людини реалізується через її особисті якості, виявляється у формі її особистого відношення до суспільства, праці, інших людей.

У зв'язку з цим створення моделі судового експерта ґрунтується на розгляді суспільних відносин і, насамперед, стосунків, що виникають у процесі судово-експертної діяльності, перспектив і прогнозів її розвитку, а також на аналізі структури свідомості людини, ключем до якого може бути структура суспільної свідомості. Суспільна свідомість нерозривно пов'язана зі свідомістю окремого члена суспільства. Останнє являє собою духовний світ даної конкретної особистості, її погляди, уявлення і настрої. Індивідуальна свідомість визначається обставинами життя людини, місцем у системі суспільних відносин, вихованням, життєвим досвідом. У зв'язку з цим можна сказати, що соціальні властивості особистості виражені у ставленні до кожної з перерахованих сфер.

В роботі зауважується, що для створення моделі експерта, призначеної для оцінки ступеня його підготовленості до практичної діяльності, варто досліджувати не всі перераховані якості особистості, а тільки суттєві для формування судового експерта. Так, його громадянська позиція, моральні принципи, позитивна професійна спрямованість, свідомість повинні стати невід'ємною частиною моделі експерта, тому що від ступеня їхньої сформованості значною мірою залежить те, як проявить себе експерт у конкретних нестандартних ситуаціях експертної діяльності.

Таким чином, модель експерта містить у собі як професійно важливі якості, об'єднані підструктурою особистості експерта, так і соціальні якості, обумовлені спрямованістю особистості експерта. До таких можна віднести: а) моральні якості особистості експерта; б) установку на заняття експертною діяльністю; в) правосвідомість експерта.

До соціальних якостей, обумовлених спрямованістю особистості експерта, можна віднести його моральні якості, установку на заняття експертною діяльністю, що виявляється, як з'ясувалося при вивченні експертної практики, у переважній суспільній мотивації щодо заняття експертною діяльністю. Тому експерт повинен володіти такими якостями: а) високою суспільною мотивацією до роботи в судово-експертних організаціях; б) потребою в праці і задоволенням цієї потреби експертною діяльністю; в) потребою виконувати роботу великої суспільної значимості; г) бажанням сприяти здійсненню задач правосуддя; д) наявністю розвинутого почуття відповідальності за свою діяльність взагалі і за виконання кожного із конкретних завдань.

До соціальних якостей експерта належить і його правосвідомість, що являє собою сферу суспільної, групової й індивідуальної свідомості, яка відбиває

дійсність у формі юридичних знань, оціночного ставлення до права і практики його застосування, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють людську поведінку в юридично значимих ситуаціях.

У дисертації автор докладно зупиняється на всьому переліку якостей, а також знань і навичок, необхідних судовому експерту.

З метою упорядкування відображення професійних знань судового експерта автор їх відповідним чином класифікує. За основу поділу вибрані послідовність отримання знань у процесі навчання та спільність їх використання в процесі практичної діяльності.

Розроблено типову модель судового експерта, яка покликана стати орієнтиром, що дозволяє максимально точно визначити коло необхідних експерту спеціальних і загальнонаукових знань, і буде сприяти поглибленню наукового обґрунтування та оптимізації планів підготовки спеціалістів даного профілю. Йдеться, зокрема, про науково аргументований вибір дисциплін, що включаються в навчальний план, обґрунтування і конкретизацію їх змісту та обсягу, визначення послідовності їх вивчення, оптимізацію співвідношення між різноманітними формами і методами навчання.

Одночасно з уточненням і конкретизацією змісту і форм підготовки експертів, запропонована модель дозволить розгорнути роботу по створенню науково обґрунтованих як загальних, так і безпосередніх критеріїв визначення рівня та якості підготовленості експерта до професійної діяльності.

Підрозділ 3.3 “Методи загальної теорії судової експертизи і судово-експертної діяльності”. Загальним для наукового дослідження і практичної діяльності є обґрунтованість, достовірність одержуваних результатів, безпека, ефективність і економічність. Стосовно методів, які використовуються при проведенні експертиз, ставляться і деякі особливі вимоги, зокрема, такі як допустимість методу. Ця вимога загальна для всіх методів, які використовуються у рамках кримінально-процесуальної діяльності. Допустимість методу, у даному випадку, обумовлена вимогами законності здійснюваної діяльності. Однак, при виборі методу, на думку автора, необхідно враховувати те, що допустимість, доцільність, ефективність одного методу, який складає основу конкретної слідчої дії, не може давати підстав для беззастережного результативного його використання в рамках іншої слідчої дії. Інакше кажучи, методи, призначені для однієї процесуальної дії не повинні складати основу процесуальної дії іншого виду. Наприклад, основним методом такої слідчої дії як огляд є спостереження. Автор вважає, що навряд чи припустимо в рамках огляду надавати дослідженню матеріальні об’єкти методам, які властиві судовій експертизі. У свою чергу судова експертиза не може обмежуватися лише засобами і прийомами спостереження й опису очевидних ознак досліджуваних об’єктів. З цього погляду в ієрархії методів, які використовуються при розслідуванні злочинів (правові, пізнавальні, що

виділяються з урахуванням рівня останніх і т.д.), методи експертного дослідження повинні займати власне місце.

У той же час головне, чим повинна визначатися допустимість методу безпосередньо в самому експертному дослідженні, це його наукова спроможність. Більш того варто враховувати наукову обґрунтованість методу новітніми досягненнями в даній області знань.

Існують і інші питання, що стосуються допустимості методів експертної діяльності, що також обумовлені характером експертизи, вимогами, запропонованими до порядку поводження з досліджуваними об'єктами. Так, у практиці дослідження мікрослідів, мікрочастинок речовин і матеріалів гостро стоїть питання про допустимість застосування методів руйнуючих або видозмінюючих об'єкти, що аналізуються (О.Р.Росинська, 1993). Розглядаючи цю проблему, автор відзначає, що поряд із досить активною її розробкою, в загальній теорії судової експертизи дотепер залишаються невирішені два важливих питання: а) питання про термін, що визначає небажаний вплив методу на досліджуваний об'єкт - речовий доказ; б) питання про узагальнені рекомендації щодо того, як варто діяти в подібних ситуаціях.

Для визначення зазначеної спроможності методу автор пропонує ввести в судову експертизу термін "інтеркурентність" (від лат. - "intercurrentis"-інтеркурентний, який означає "що втручається"). Цим медичним терміном раніше позначалася спроможність однієї хвороби ускладнювати інше захворювання. У даному випадку пропонується цим терміном окреслити таку ситуацію, коли використання одного методу дослідження ускладнює застосування інших, або коли повторне використання одного й того ж методу може викликати руйнацію або видозміну досліджуваного об'єкта. В роботі автором сформульовані правила, якими доцільно керуватися в тих випадках, коли не гарантована цілісність об'єктів, які досліджуються. У судовій експертизі існують й інші вимоги до методу: зокрема, наочність одержуваних за його допомогою результатів для учасників процесу, їхня доступність, можливість перевірки в заданих умовах і ін.

Далі розглядаються інші загальні критерії оцінки методів експертного дослідження, такі як ефективність, достовірність, доступність, комплексність. Вивчення практики судової експертизи й ознайомлення з літературними джерелами по цих проблемах дозволило автору виділити такі основні тенденції розвитку методів експертного дослідження:

- розширення кола експертних методів під впливом процесів інтеграції і диференціації наукового знання, взаємопроникнення наук і їхніх методів;
- ускладнення експертних методів, що пов'язане з розширенням використання новітніх технічних засобів дослідження об'єктів, появою принципово нових апаратів і матеріалів;

- формування методик, як комплексів однорідних по своїй природі, науковим основам і джерелам формування методів, прийомів, способів, так і різнорідних, таких що виникли і застосовуються в різноманітних областях науки;

- заміна застарілих або недостатньо ефективних методів новими, більш ефективними, із більшими можливостями;

- пріоритетний розвиток методів, що не руйнують об'єкти дослідження, а також експрес-методів;

- уніфікація експертних методик, на базі методів, що рекомендуються;

- математизація методів експертного дослідження й автоматизація процесів їх застосування.

Особлива увага в роботі приділена питанням класифікації методів судової експертизи. Аналізуючи існуючі підходи до вирішення цієї задачі, автор формулює власну концепцію системної характеристики експертних методів.

У дисертації також розглядається питання про джерела формування експертних методів, у якості яких, на думку автора, виступають: експертна практика, специфічні якості конкретного об'єкта, поданого на експертизу, особливості конкретної експертної задачі й особистий професійний досвід експерта, аналіз власного досвіду експертної діяльності.

У структурі експертного методу автор виділяє три складові: обґрунтовуючу, операційну та технічну і наводить характеристики кожної із них. Висвітлюючи практичний аспект методів судової експертизи автор розглядає сутність і класифікацію судово-експертних методик. Дисертант дотримується думки, що формування експертних методик містить у собі такі етапи:

1. Дослідження закономірностей, що обумовлюють прояви ознак, які характеризують ті або інші об'єкти.

2. Виділення з усієї сукупності виявлених ознак тих, які задовольняють вимоги, що дозволяють використовувати їх в експертному дослідженні.

3. Визначення доступних широкому колу експертів-практиків технічних засобів, методів і прийомів, що дають можливість вивчати зазначені ознаки.

4. Оформлення методики у вигляді, що дозволяє однозначно сприймати і використовувати викладену в ній інформацію методичного характеру, в тому числі проводити оцінку одержуваних результатів.

У **висновку** сформульовані основні підсумки і пропозиції, що стосуються розвитку правових, теоретичних і організаційних основ судово-експертної діяльності:

- роль експертизи в пізнанні механізму вчинення злочинів і одержанні науково-обґрунтованих доказів, що сприяють об'єктивному дослідженню і з'ясуванню обставин розслідуваних кримінальних справ, неухильно росте. Водночас динамічність розвитку професійної судово-експертної діяльності, її

функціональна багатогранність (в освоєнні і застосуванні досягнень науки і техніки) породжують низку проблем правового, гносеологічного й організаційного характеру. Цілеспрямованому вирішенню цих проблем сприяє спеціальна теоретична база судово-експертної діяльності, предметом якої є загальні і специфічні закономірності пізнавальної діяльності, здійснюваної експертами різноманітного профілю у рамках судочинства і дослідження умов її розвитку;

- у сучасному уявленні загальна теорія судової експертизи предметно охоплює собою гносеологічний аспект судово-експертної діяльності, системно пов'язаної із юридичними і галузевими науками. Емпіричною базою загальної теорії судової експертизи є слідчо-судова практика, задачі, що нею ставляться і результати науково-технічного прогресу, які підлягають своєчасному освоєнню для вирішення цих задач. Тому з позицій загальної теорії судової експертизи успіхи галузевих наук, що розкривають нові практичні можливості використання експертних знань і криміналістичної техніки в розслідуванні злочинів, потребують глибокої теоретичної розробки і своєчасного реагування як у плані вдосконалення методології й організації проведення судово-експертних досліджень, так і в плані створення сприятливих процесуально-правових умов модернізації експертної діяльності;

- комунікативний зв'язок загальної теорії судової експертизи із суміжними науками здійснюється за допомогою елементів її структури - окремих вчень судової експертизи. Ці вчення також носять узагальнюючий характер і відбивають окремі аспекти (особливості) судово-експертної діяльності, які властиві експертизам різноманітного профілю, і тому складають предмет загальної теорії. Взаємодія структурних елементів загальної теорії судової експертизи з окремими галузями експертно-криміналістичних знань, що розвиваються динамічно, обумовлює їх взаємозбагачення і взаємовплив, а в остаточному підсумку - концептуальний розвиток внутрішнього змісту загальної теорії судової експертизи, конкретизацію сутності і функціональної орієнтації елементів її структури;

- взаємодія загальної теорії судової експертизи з наукою кримінально-процесуального права, зокрема, виражається не тільки в тому, що остання розробляє принципи, які багато в чому визначають специфіку теорії і практики судової експертизи, але й у тому, що загальна теорія судової експертизи наділяється функцією наукового обґрунтування необхідності корегування окремих процесуально-правових норм, які не завжди відповідають фактичному стану і тенденціям розвитку експертної практики, оптимальним можливостям використання експертних знань у діяльності по розслідуванню злочинів;

- у формуванні розвинутої загальної теорії, що визначає методологічну базу судово-експертної діяльності, важливу роль грає виділення і дослідження тих структурних елементів, які складають предметну основу загальної теорії

будь-якого рівня. Це - характеристика предметної області діяльності, її об'єкта і суб'єкта, методів досягнення конкретних цілей. Причому під методами загальної теорії судової експертизи слід розуміти як загальнонаукові методи і методи окремих наук, що лежать в основі побудови і розвитку даної предметної теорії, так і методи практичної судово-експертної діяльності, загальні особливості яких повинні відповідати її специфіці;

- у рамках відповідних окремих вчень загальної теорії судової експертизи повинні знайти закріплення і розвиток усі практично значимі характеристики або теоретичні моделі об'єкта і суб'єкта й інших елементів судово-експертної діяльності, які виконують роль орієнтирів у вирішенні всього комплексу проблем теорії і практики судової експертизи.

Основные положения диссертации опубликованы в следующих работах:

1. Джавадов Ф.М. Экспертная деятельность и развитие науки о судебной экспертизе: Монография. - Баку, 1998.-188с.

2. Джавадов Ф.М. Частные теории судебной экспертизы: Монография. - Баку, 1999. - 72 с.

3. Криминалистика: Учебник / Под ред. Д.И.Сулейманова. - Баку, 2000. - гл.гл.37 и 39.

4. Криминалистика: Учебник / Под ред. К.Г.Сариджалинской). - Баку, 2000. - 4-ый раздел.

5. Джавадов Ф.М., Касумов Э.Л. Некоторые теоретические проблемы комплексных исследований в судебной экспертизе. - Баку, 2000.-60 с.

6. Джавадов Ф.М., Аташова Р.Г. Организация и развитие судебно-технической экспертизы документов. (Краткий исторический очерк). -Баку, 1997. -27с.

7. Джавадов Ф.М., Нуриев М.Н., Дашаев Ф.Д., Мамедов М.Е. Следственная обработка свидетельских показаний с помощью модели отношения предпочтений и принятия решений на базе теории нечетких множеств: Методическое пособие. -Баку, 1997. - 23с.

8. Джавадов Ф.М., Эфендиев Э.М. Примерный список вопросов, поставленных на разрешение судебной экспертизы. -Баку, 1998. -80с.

9. Джавадов Ф.М., Меликов А.С., Аташова Р.Г., Дышин О.А. Исследование с использованием ЭВМ документов с измененным первоначальным содержанием путем подчистки, дописки и дорисовки.: Пособие. - Баку, 1999, - 31 с.

10. Джавадов Ф.М., Меликов А.С., Дышин О.А. Методика автоматизированного исследования оттисков печати и способов изготовления клише.: Пособие. - Баку, 1998, - 20 с.

11. Шейдаева С.К., Джавадов Ф.М. О современных возможностях экспертизы наркотических средств: Информационное письмо. -Баку, 1997. -7с.

12. Джавадов Ф.М., Абдуллаев Я.С. Проблемы применения математических методов и ЭВМ в криминалистике, криминологии и судебной экспертизе //Ганунчулуг. -Баку, 1996. -№10. -С.6-12.
13. Джавадов Ф.М. Формирование и современное состояние экспертных учреждений в Азербайджане // Вопросы судебной экспертизы и криминалистики: Сб. науч. тр. Азерб. НИИПСЭКиК. - Баку.1996. -№34. -С.33-51.
14. Джавадов Ф.М., Аташова Р.Г. Электронно-вычислительная техника и её печатная продукция-новый объект судебно-технической экспертизы документов. //Ганунчулуг.-Баку, 1997.-№3 -С.9-13.
15. Джавадов Ф.М., Салимов А.А., Садыхов Г.И. Актуальные аспекты общей теории криминалистики //Ганунчулуг. -Баку, 1997. -№7. -С.26.
16. Джавадов Ф.М. Обсуждение проекта закона "О борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров": Рецензия. //Правовое государство и закон.-Баку, 1998. -№5-6. -С.81-83.
17. Джавадов Ф.М., Абдулаев Я.С., Аббасова Ф.М. Структурное строение, организационно-методические аспекты деятельности судебно-экспертных учреждений в различных странах: Методическое пособие.-Баку, 1998. -45с.
18. Джавадов Ф.М., Абдулаев Я.С. Наркотизм и наркомания: проблемы и пути решения //Ганунчулуг. Баку, 1998. -№1. -С.7-13.
19. Джавадов Ф.М. О профессиональных основах экспертной деятельности//Правовое государство и закон.-Баку, 1998. -№6. -С.50-62.
20. Джавадов Ф.М. Организационные и процессуальные проблемы судебной экспертизы в Азербайджане //Возрождение XXI век. -Баку, 1998. -№6. -С.50-62.
21. Джавадов Ф.М., Аббасова Ф.М., Абдулаев Я.С. Раскрытие преступлений и основные направления внедрения современных компьютеров в следствие. //Ганунчулуг. - Баку, 1998. -№7. С.3-10.
22. Джавадов Ф.М., Абдулаев Я.С. Криминологическая характеристика организованной преступности. //Ганунчулуг.-Баку, 1999. -№2. -С.3-11.
23. Джавадов Ф.М. Частные теории судебно-экспертной деятельности, их современное состояние и тенденции развития. //Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики: Сб. науч. тр. Аз.НИИПСЭКиК. -Баку, 1999.-№36.-С.3-37.
24. Аверьянова Т.В., Джавадов Ф.М. К вопросу о субъектах и объектах экспертного исследования //Труды Академии Управления МВД России. -М., 1998. -С. 43-55.
25. Джавадов Ф.М. Экспертная профилактика как составная часть общей теории судебной экспертизы //Правовое государство и закон. - Баку, 2000. -№2. -С.20-22.

26. Джавадов Ф.М., Касумов Э.Л. О некоторых аспектах комплексности в судебной экспертизе //Актуальные вопросы организации и производства судебных экспертиз (Материалы школы-семинара, 26-29 мая 1998), Санкт-Петербург, 1999. - С.204-211.

27. Джавадов Ф.М. Актуальные проблемы развития судебной экспертизы. // Ганунчулуг, Баку, 2000. - №5, С.3-6.

28. Джавадов Ф.М. Понятие, признаки и классификация оружия. // Джавадов Ф.М. Квалификация насильственных преступлений, совершенных с применением оружия. - Баку, 1997. - с. 56-76.

29. Из практики борьбы с преступностью в области компьютерной информации. // Правовое государство и закон, Баку, 2000, №7-8.

30. Значение общей теории судебной экспертизы для развития судебно-экспертной деятельности. // Возрождение XXI век, Баку, 2000, № 12.

АНОТАЦІЇ

Джавадов Фуад Муса оглы, "Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах" - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 - кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза. Національна академія внутрішніх справ України, Київ, 2000 р.

У першому розділі роботи викладені умови професіоналізації судово-експертної діяльності, розглянуті актуальні, практично значимі процесуально-правові й організаційні проблеми її вдосконалення. У другому проведений аналіз сучасних концепцій загальної теорії судової експертизи (ЗТСЕ), доповнена концептуальна модель її структури, сформульовані задачі цієї теорії. У третьому - досліджені особливості судово-експертної діяльності як об'єкта ЗТСЕ, вчення про об'єкт і суб'єкти експертизи, і розроблена модель судового експерта, розглянуто функції загальної теорії судової експертизи. У висновку сформульовані відповідні підсумки і пропозиції, що впливають із усього попередньо викладеного матеріалу.

Ключові слова: криміналістика; судова експертиза; судово-експертна діяльність; об'єкти і суб'єкти судової експертизи; модель судового експерта.

Джавадов Фуад Муса оглы, "Концептуальные основы развития судебной экспертизы в современных условиях" - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза. Национальная академия внутренних дел Украины, Киев, 2000 г.

Диссертация посвящена различным общетеоретическим аспектам судебно-экспертной деятельности осуществляемой в соответствии с предписаниями уголовно-процессуального закона.

Работа состоит из введения, трех разделов, заключения и библиографии.

Во введении обосновывается актуальность исследования, определяются предмет, объект, цели и задачи исследования.

В первом разделе "Предпосылки формирования общей теории судебной экспертизы и тенденции развития судебно-экспертной деятельности" сосредоточено внимание на истории создания учреждений экспертно-криминалистического профиля и их роли в зарождении профессиональной судебно-экспертной деятельности в Азербайджане, рассмотрены проблемы совершенствования процессуально правовых и организационных основ экспертизы в условиях развития судебно-экспертной деятельности, изложены условия профессионализации судебно-экспертной деятельности; рассмотрены актуальные, практически значимые процессуально-правовые и организационные проблемы ее совершенствования. Они касаются вопросов

статуса руководителя экспертного учреждения (подразделения), назначения экспертизы до возбуждения уголовного дела, законодательной регламентации статуса субъектов экспертного исследования, проведения комиссионных и комплексных экспертиз, регламентации экспертной инициативы, оптимизации содержания и формы вывода эксперта, правовых гарантий соблюдения принципов судебной экспертизы и других.

Во втором разделе "Общая теория судебной экспертизы как процесс и результат анализа предметных закономерностей судебно-экспертной деятельности" в контексте генезиса идеи науки о судебной экспертизе проведен анализ современных концепций общей теории судебной экспертизы в проекции всеобщих и частных тенденций и принципов формулирования научных теорий. Новыми элементами дополнена концептуальная модель структуры общей теории судебной экспертизы. Дана структурная характеристика экспертной деятельности как предмета общей теории судебной экспертизы; сформулированы задачи этой теории. Автором показаны концептуальные основы повышения ресурсов и функциональных способностей общей теории судебной экспертизы, конкретизирована ее структура, дана характеристика судебно-экспертной деятельности как предмета общей теории судебной экспертизы, очерчены закономерности, которые являются предметом этой формулирующейся области знаний, рассмотрены правовые и иные особенности судебно-экспертной деятельности. Диссертант предлагает такую структуру общей теории судебной экспертизы: концептуальные основы теории; учение о закономерностях формирования и развития судебных экспертиз; учение об объектах общей теории и судебно-экспертной деятельности; учение о субъекте экспертной деятельности; учение о методе общей теории судебной экспертизы и судебно-экспертной деятельности; теория процессов, отношений и коммуникаций в судебной экспертизе; теория экспертной ретроспекции и прогнозирования; отдельные теории конкретных родов и видов судебных экспертиз.

В третьем разделе "Основные элементы общей теории судебной экспертизы" исследованы и выделены особенности судебно-экспертной деятельности как объекта общей теории судебной экспертизы. В работе подробно освещены закономерности формулирования и основные тенденции развития судебных экспертиз, раскрыты объект и субъект судебно-экспертной деятельности, профессионально важные качества эксперта, разработана типовая модель эксперта, призванная стать ориентиром, который позволит максимально точно определить круг необходимых эксперту общенаучных и специальных знаний и оптимизировать подготовку специалистов данного профиля. Автор детально анализирует методы общей теории судебной экспертизы и судебно-экспертной деятельности, рассматривает критерии оценки методов, структуру экспертного метода, очерчивает основные

тенденции развития методов экспертного исследования, конкретизирует этапы формирования экспертных методик. Обосновывается учение об объекте экспертизы с точки зрения интегрирования и концентрации знания. В учении о субъекте экспертизы, как области профессиональной деятельности разработаны блок-схемы структурной модели судебного эксперта. Рассмотрены методологические и иные системные функции общей теории судебной экспертизы, определяющие закономерности формирования и функционирования новых видов судебных экспертиз. Отмечены доминирующие тенденции развития методов экспертного исследования, проанализированы их предпосылки и выделены отдельные стадии формирования экспертных методик.

В заключении сформулированы соответствующие обобщения, выводы и предложения, вытекающие из всего предыдущего изложения материала.

Ключевые слова: криминалистика; судебная экспертиза; судебно-экспертная деятельность; объекты и субъекты судебной экспертизы; модель судебного эксперта.

Djavadov Fuad Musa ogy "Conceptual fundamental bases of development of judicial expert in modern conditions"-Manuscript.

Thesis on competition of a scientific degree of the doctor of jurisprudences on a speciality 12.00.09 – criminal process and criminalistics; judicial expert. National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Kiev, 2000.

This thesis is devoted to different general theoretical aspects of expert activity realized in accordance with prescriptions of criminal-proceeding law.

This work consists of an introduction, three chapters, a conclusion and bibliographies.

The introduction is geared towards the urgency of research defined subjects, objects, and purposes and problems of research.

In the first chapter (Premises of shaping a general theory of forensic expert operation and trends of development of forensic-expert activity) stated conditions of professionalisation of forensic expert activity; considered actual, significant proceeding-legal and organizing problems of its perfection on the history background.

In the second chapter (General theory of forensic expert operation as a process and result of the analysis of subject regularities of forensic-expert activity) there is conduct analysis of forensic expert operation (GTJEO) in projection of general and private trends and principles of defining the scientific theories in the context of genesis of ideas of science on the forensic expert operation. A conceptual model of-GTJEO 's structure is completed by new elements. Also, there is a given

structured feature the expert activity as a subject of GTJEO ; worded problems of this theory.

In the third chapter (Main elements of general theory of forensic expert operation) is researched and chosen particularities of forensic-expert activity as an object of GTJEO. Motivated teaching on the object of expert operation from standpoints of integrating and concentrations of knowledge. In the teaching about the subject of expert-activity as an area of professional activity is designed block diagrams of forensic expert's structured models. Considered methodological and other system functions of general theory of forensic expert operation, defining regularities of shaping and operations of new types of judicial expert operations. These marked the dominant trends of development of methods of expert investigation and analyzed their premises and chosen separate stages of shaping the expert strategies.

In conclusion, worded corresponding generalizing and findings and offer result in the current whole of the preceding interpretation of material.

Key words: judicial expert; judicial expert activity; general provisions of judicial expert; special positions of judicial expert; objects and subjects judicial expert, method and methods; model of the of judicial expert.

Підписано до друку 3.12. 2000 р. Формат 60х90 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 0,8. Тираж 100 екз. Замовлення № 442.

Видавництво та друк - Інформаційно-видавничий центр Товариства "Знання" України
03150, м.Київ, вул. Велика Васильківська (Червоноармійська), 57/3, к.214.
Тел. 227-41-45, 227-30-97